http://garmian.edu.krd https://doi.org/10.24271/garmian.71

لە نوگرەسەلمانەوە من شایەتحاڵم

د. سەرکەوت غازی سالار
بەشی جوگرافیا، کۆلێجی پەروەردە، زانکۆی گەرمیان
sarkawt.ghazi@garmian.edu.krd

پوختە

مێژووی مرۆڤایەتی پڕە لە جەور و ستەم و تاوانی دژ بە مرۆڤایەتی، ئامانج لێی قڕکردن و لەناوبردنی میللەتێک یان گەلێکە بۆ هەرمەبەستێک بێت. سەدەی بیست بە سەدەی جینۆساید دادەنرێت کە زۆرترین تاوانی دژبەمرۆڤایەتی تێیدا روویداوە، نمونەی هەوڵدانە بۆ لەناوبردنی گەلی کورد، ئەمەش وایکردووە هەر تاکێکی کورد چیرۆکێکی تایبەتی خۆی هەبێت و لە هزریدا ئەو تاوانانەی تێدا تۆمارکرابێت. ئامانج لەم توێژینەوە خستنەروو بەدۆکیومێنتکردنی بەشێکی ئەو تاوانانەیە کە رژێمی بەعس ئەنجامیداوە دژ بە گەلی کورد و نووسەر بەچاوی خۆی بەشێکی ئەو تاوانانەی بینیوە.

ناوی تەواوم (سەرکەوت غازی سالار) و لەدایکبووی ساڵی 1978م لە دێی کارێز سەربە ناحیەی جەبارە لە قەزای کفری. هەتا تەمەنی 8 ساڵیم لە دێی کارێز لەگەڵ خێزانەکەم بەسەربردووە. دوای ئاشکرابوونی ناوی باوکم لە رێکخستنە نهێنییەکانی شۆڕشدا لە لایەن رژێمی بەعسەوە، لە ساڵی 1986 خێزانەکەمان پەرتەوازەبوو و لە ساڵی 1987 بەشێکی زۆرمان بۆ ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی شۆڕش دەرچوو و لە دێی بنەکە جێگیربووین.

لە ساڵی 1988 رژێمی بەعس قۆناغەکانی شاڵاوی ئەنفال دەستپێکرد،کە هەشت قۆناغ بوو، هەر قۆناغێک تایبەت بوو بە ناوچەیەکی کوردستان، نووسەر لەگەڵ دایکی و هەژاری برای لە گەرمیان بەر قۆناغی سێی ئەنفال کەوتن و لە دێی ملەسورە لەلایەن جاش و سەربازەکانی رژێمی بەعسەوە دەستبەسەرکران. رەشبینی باڵیکێشابوو بەسەر خەڵکیدا و کەس نەیدەزانی چارەنووسی چی دەبێت! و تەنها گوێت لە دەنگی تراکتۆر و هاواری خەڵکی دەبوو، کە بە دەنگی فرۆکە و ئۆتۆمبیلی سەربازی تێکەڵبوو بوو. دواتر هەموو خەڵکەکە بۆ سەربازگە و بەندیخانەکانی ناوچەکە گواسترایەوە، نووسەر و دایک و براکەی لەگەڵ بەشێکی زۆری ئەو خەڵکە گواسترانەوە بۆ بەندیخانەی قۆرەتوو و هەر لەوێ دایکی نووسەر بڕیاریدا ناوی سیانیان بگۆڕێت لە ترسی ئەوەی باوک و براکانی نووسەر پێشمەرگەبوون.

دوای ماوەیەک مانەوە لە بەندیخانەی قۆرەتوو، رژێمی بەعس بە ئۆتۆمبیلی سەربازی هەموو خەڵکی ناو بەندیخانەی قۆرەتوو گواستەوە بۆ بەندیخانەکانی تۆپزاوە لە پارێزگای کەرکووک، کە لە ناو سەربازگەیەکی

گەورە بوو و لەوێ هەموو خەڵکی لە کەسوکاری یەکتری دابڕان، کوڕە گەنجەکان رووتکرانەوە و جیاکرانەوە و پیرەمێردەکانیش بەجیا زیندانیکران و ژن و منداڵیش بەجیا زیندانیکران.

لەوێ، دوای چەند هەفتەیەک خەڵکی بەپێی تەمەن و رەگەز جیاکرایەوە، بەتەمەنەکان بە پیرەمێرد و پیرەژنەوە جیاکرایەوە و ئێمەش لەگەڵ دایکمدا بەر ئەو گروپەکەوتین گواستراینەوە بۆ نوگرەسەلمان کە زۆرترین ماوەمان تێدا بەسەربرد.

پێشەکی:

مێژووی مرۆڤایەت پڕە لە جەور و ستەم و تاوانی دژ بە مرۆڤایەتی بەمەبەستی قرکردن و لەناوبردنی میللەتێک یان گەلێک بۆ هەر مەبەست و ئامانجێ. سەدەی بیست دادەنرێت بە سەدەی جینۆساید کە زۆرترین تاوانی دژبەمرۆڤایەتی تێیدا روویداوە[1]، بەشێکی زۆری ئەو تاوانە دژبەمرۆڤانە بەر گەلی کوردی ستەمدیە کەوت لە هەر پارچەیەک لە پارچەکانی وڵاتە پارچەکراوەکەماندا. لە کۆتایی سەدەی رابردوودا رژێمی بەعس شاڵاوی جینۆسایدکردنی میللەتی کوردی دەست پێکرد بە خاپورکردن و سوتانی خاک و کیمیابارانکردن و ئەنفالکردنی گیاندار و بێگیان، بە پەیڕەوکردنی سیاسەتی سوتماککردنی خاک لە کوردستان، ئەمەش وایکردووە هەر تاکێکی کورد چیرۆکێکی تایبەت بە خۆی هەبێ لە هزریدا و ئەو تاوانانەی تێدا تۆمارکرابێ و ببێ بە شایەتحاڵی کەیسێ لە کەیسەکانی جینۆسایدی کورد.

مێژوو جارێکیتر ئەوەشی تۆمارکرد کە دەستپێکی سەدەی بیست و یەک جینۆسایدکردنی گەلی کوردبوو و تێیدا هەزاران کوردی ئێزیدی جینوسایدکران و بە بەرچاوی هەموو دونیا و لە زوومی کامێراکانەوە و بە چاوی خۆیان تاوانەکەیان بینی و لە هزریان تۆماربوو و بوون بە شاهیدی ئەو تاوانە کە چۆن کورد جارێکیتر بوون بە قوربانی هەمان ئەقلییەتی رەگەزپەرستی و کۆنەپەرستی ئەو کەسانەی کە پێشتر لە کۆتایی سەدەی بیستدا تاوانەکانی جینۆسایدیان ئەنجامدا دەرهەق بە گەلی کورد، چونکە شوێن پەنجەیان کەوتووە لە دووبارە ئەنجامدانی تاوانەکەدا بەهەمان شێوە و کەرەستە و تائێستاش هەمان بیر و ئەقلییەت و پەیرەو بەردەوامە و کۆتایینەهاتووە.

ئامانجی توێژینەوە:

ئامانجی ئەم توێژینەوە ئەم دوو خاڵەی خوارەوەیە:

1. خستنەڕوی بەشێک لە تاوانەکانی شاڵاوی جینۆسایدکردنی کورد (ئەنفال)
2. بەدۆکیومێنتکردنی بەشێک لەو تاوانانەی کە رژێمی بەعس ئەنجامیداوە دژ بە گەلی کورد ئەنجامیداوە لە چاوی نووسەرەوە وەکو شاهیدحاڵێک کە بەچاوی خۆی بەشێکی ئەو تاوانانەی بینیوە بەمەبەستی سودوەرگرتن لە زانیارییەکان بۆ کەیسی ئەنفال

شێوازی توێژینەوە:

شاڵاوی جینۆسایدکردنی کورد (ئەنفال) هەرچی لەسەر بنووسرێ حەقی خۆی پێنادرێت، بەشاهیدحاڵێک یان زیاتر ناتوانرێت وێنای راستەقینەی ئەو تاوانە گەورەیە نیشان بدرێت، چونکە وێنای راستەقینەی تاوانەکە زۆر

زۆر لەوە گەورەترە، بەڵکو دەکرێ بگوترێ هێندەی قەبارەی تاوانەکە گەورەیە. لەبەر ئەوە ئەم کارە دەبێ لەلایەن سەنتەرێکی لێکۆڵینەوەی تایبەت بە جینوساید پشت بە دۆکۆمێنت و بەڵگەنامەکان ببەستێت. لەم توێژینەوەیەدا نووسەر هەوڵی داوە بە چڕی وێنای بارودۆخی بەشێکی ئەو شاڵاوە بخاتەڕوو کە لە هزریدا تۆمار بووە و دیمەنی ڕەوشی ناو شاڵاوەکە بە درێژایی ئەو ڕێگە و سەربازگە و بەندیخانانەدا کە شاهیدحاڵ پێیدا تێپەڕیوە یەک لە دوای یەک بگوێزێتەوە و بگێڕێتەوە، بەم شێوەی لای خوارەوە:

1. **گێڕانەوەی ڕووداوەکان بە ڕەچاوکردنی شوێنی جوگرافیی و کات کە هەردووکیان هاوتەریبی یەک بوون.**
2. **کێشانی نەخشەی ئەو شوێنانەی نووسەر وەکو شاهیدحاڵ بەسەریدا ڕۆشتووە لە شاڵاوەکەدا**

کێشانی نەخشەی پێکهاتەی بینای نوگرە سەلمان بە بەکارهێنانی وێنەی مانگە دەستکردەکانی کویکبێرد 2006 **و** Landsat 8 [2] **و** Google Earth[3] **بەمەبەستی خستنەرووی بەشە سەرەکییەکانی بیناکە کە پڕبوون لە چیرۆکی تراژیدیا و زوڵمی ڕژێمی بەعس.**

شێوەی ژمارە (1): فلۆچارتی ئەو شوێنانەی شاهیدحاڵ پێیدا تێپەڕ بووە لە شاڵاوی ئەنفال.

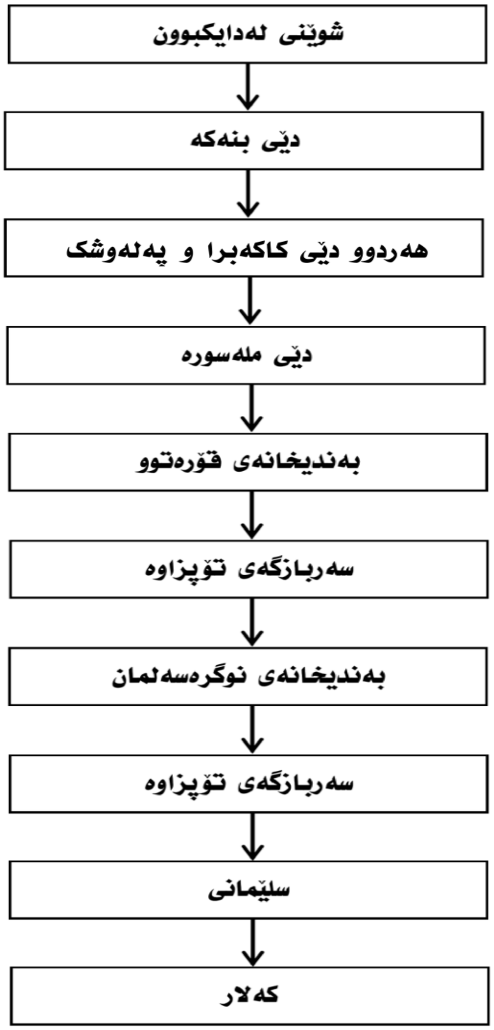

سەرچاوە: کاری توێژەر

شوێنی لە دایکبوون:

ناوی تەواو (سەرکەوت غازی سالار)ە و لەدایکبووی ساڵی 1978م لە دێی کارێزی سەربە ناحیەی جەبارەی لە قەزای کفرییە. هەتا پۆلی چواری سەرەتای لە دێی کارێز خوێندویەتی و لەگەڵ خێزانەکەی ماوەتەوە. لە ساڵی 1986 دوای ئاشکرابوونی ناوی باوکی وەک ئەندامێکی رێکخستنە نهێنییەکانی شۆرش لە لایەن رژێمی بەعسەوە، خێزانەکەی پەرتەوازەبوو و هەر یەکەو لە ماڵی خزم و کەسوکارێکدا خۆی حەشاردابوو. بۆیە لە ساڵی 1987 بەشێکی خێزانەکەی دەرچوو بۆ ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی شۆڕش و لە دێی بنەکە جێگیربوون و بەشێکی دیکەی خێزانەکەی لە گەڕەکی گازینۆی قەزای کەلار نیشتەجێبوون کە ئەوکات مامی (عبدالسلام سالار) سەرپەرشتی دەکرد و رژێمی بەعس زوو بانگهێشتی لێکۆڵینەوەیان دەکرد.

دێی بنەکە:

لە هاوینی ساڵی 1987دا وەکو پێشتر ئاماژەی پێکرا بەشێکی خێزانەکەی دەرچوون بۆ ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی شۆڕش کە خۆشی لەگەڵیان بوو و لە دێی بنەکە جێگیربوون. بە درێژایی رێگەی چوونمان بۆ دێی بنەکە زاراوەی نوێ بە گوێیدا دەهات، لەوانە ناوی دێهاتەکانی گەرمیان وەکو (درۆزنە و سماق).

لە دێی بنەکە بۆ ماوەیەک لە ماڵی کوڕێکی خزمی مانەوە تا شوێنێکیان دەستکەوت و بوون بە دراوسێی ماڵی شێخ کاکە حەمەی بنەکە و کوڕەکانی و هەرزوو خۆی و براکانی بوون بە هاوڕێی کوڕ و کوڕەزاکانی شێخ کاکە حەمە، هەر ئەو پەیوەندییەش وایکرد تا بەندیخانەی نوگرەسەلمان و رۆژی دەرچوونیان لە بەندیخانە هەر پێکەوەبن کە بریتی بوون لە شێخ کاکە حەمە و دادە نەزیری خێزانی و هاجەری کچی کە لە تەمەنی نوسەردا بوو، لەو خێزانە گەورەدا تەنها هاجەر و دایکی لەژیاندا ماوە.

تا دەستپێکردنی شاڵاوی جینۆسایدی کورد (ئەنفال) لە دێی بنەکەبوون و بووە قوتابی پۆلی پێنجی سەرەتایی لە قوتابخانەی شۆڕش لای مامۆستا مەلا ئاوارە و بە سروودی نەتەوەیی و نیشتمانی ئاشنابوو وەکو سرودەکانی ئەی رەقیب و خوایە وەتەن ئاواکەی و .....هتد.

لە سەرەتای ساڵی 1988دا فشارەکانی سوپای رژێمی بەعس لەسەر ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی شۆڕش لە زیادبووندابوو و باسی شاڵاوی ئەنفالدەکرا و خەڵکی لە حاڵەتێکی دەروونی خراپ و ترس و دڵەراوکێی دەژیان. شاڵاوی ئەنفال هەشت قۆناغ بوو و هەر قۆناغێک تایبەت بوو بە ناوچەیەکی کوردستان[4] (بڕوانە شێوەکانی ژمارە 2 و 3)، نووسەر لە گەرمیان بەر قۆناغی سێی کەوت لە شاڵاوی ئەنفال.

لە ئازاری ساڵی 1988دا باسی بەکارهێنانی چەکی کیمیایی دەکرا لە هەڵەبجە، لە هەمان کاتدا سوپای رژێمی بەعس لە چەندین ئاراستەوە شاڵاوی ئەنفالیان دەستپێکردبوو، دوو لەو ئاراستانە لە ناوچەی گەرمیان لە دێی بنەکەوە بەدیدەکرا، یەکێکیان لە قادرکەرەمەوە بۆ ناوچەی داوێ و ئەویتریان لە سەرقەڵاوە بۆ ناوچەی زەنگەنە کە لە هەردوو ناوچەکە دوکەڵی سوتاندنی دێکان بەرزبووبووەوە و بە روونی دەبینران، ئەوەش وایکرد بەرەبەرە خەڵکی دێکانی ئەو نزیکە و دێی بنەکە چۆڵدەبوون و بەرەو قوڵایی گەرمیان دەچوون.

شێوەی ژمارە (2): نەخشەی قۆناغەکانی شاڵاوی ئەنفال لە کوردستان و عێراق.

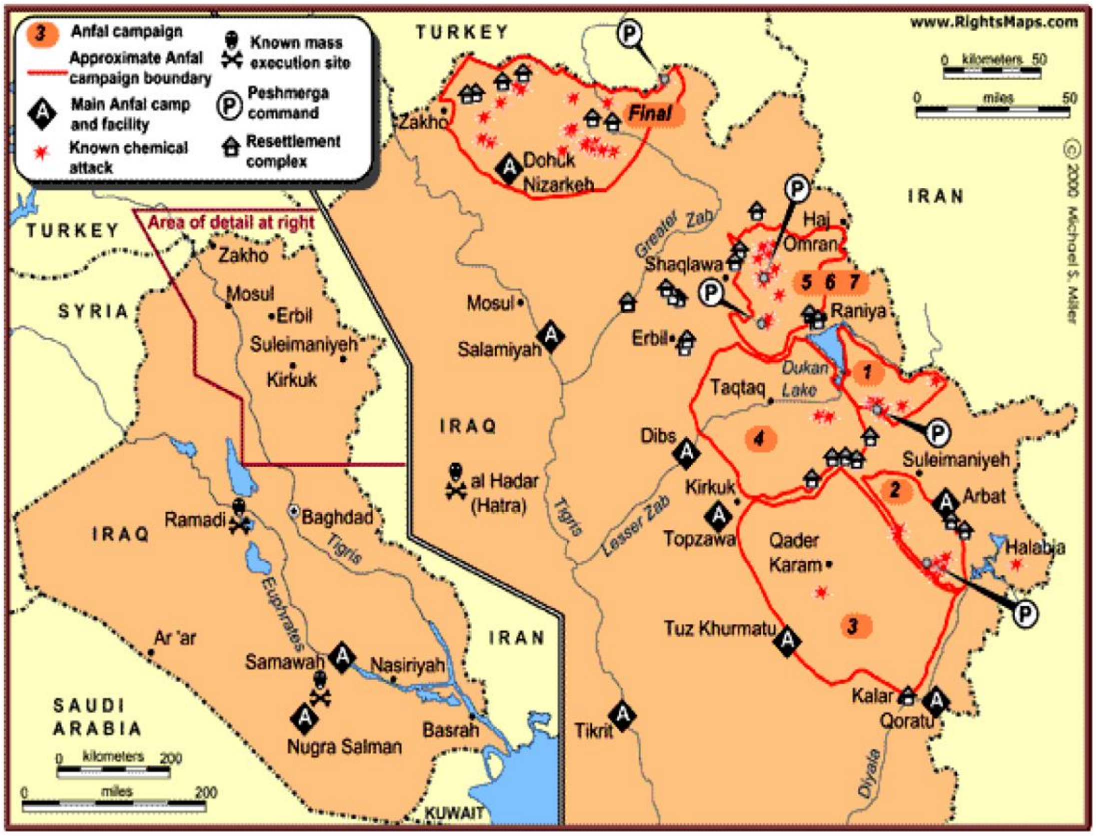

سەرچاوە:*http://www.rightsmaps.com/html/anfalbeg.html*

شێوەی ژمارە (3): نەخشەی قۆناغی سێی شاڵاوی ئەنفال لە گەرمیان.

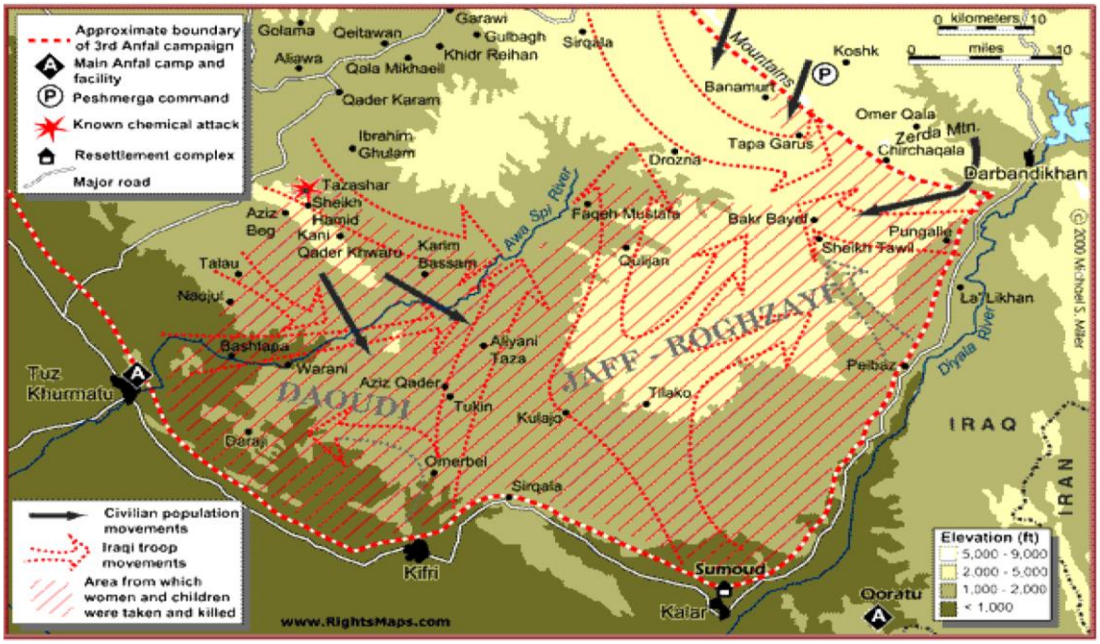

سەرچاوە:*http://www.rightsmaps.com/html/anfalbeg.html*

دێی کاکەبرا و پەلەوشک:

دوای ئەوەی سوپای رژێمی بەعس لە ئاراستەی ناوچەی داوده و سەرقەڵاوە دەستیکرد بە سوتاندنی دێهاتەکان و بەرزبوونەوەی دوکەڵ و نزیکبوونەوەی، خەڵکی دەستیکرد بە چۆڵکردنی دێی بنەکە و نوسەریش لەگەڵ ماڵی شێخ کاکە حەمەدا دەرچوون بەرەو قوڵایی ناوچەی گەرمیان و بەسەر چەندین دێدا تێپەڕین وەکو دێی عەلیانی گەورە و بۆ شەوێک لە دێی کاکەبرا مانەوە و لەگەڵ ماڵی مام جەلال مەسۆیی لە ماڵێکدا بوون و هەر لەو دێیە بۆ ماوەیەکی زۆر کورت لەگەڵ کوڕەکانی شێخ حسێنی هەزارکانی ئاشنابوون و یارییانکرد، هەروەها بۆ دواین جار دکتۆر ئاتێلای بینی کە بەمەبەستی خواحافیزی هاتبوو.

لە کاتی دەچوونی لە دێی کاکەبرا، باوکی بینی کە ماوەیەک نەیبینی بوو و ئەوکات تەندروستیشی باش نەبوو، لەگەڵ دایکی و کاک هەژاری برایدا لە باوکی پاڕانەوە بە مان و نەمان لەگەڵ خۆیدابن ، بەڵام باوکی گوتی "لەگەڵ ماڵی کاکە شێخدابن بە مان و نەمانتان" بۆیە هەر لەگەڵ ماڵی شێخ کاکە حەمە مانەوە و دواتر بەڕێکەوتن بۆ دێی پەلەوشک.

دێی ملەسوورە:

دوای شەوێک مانەوە لە دێی پەلەوشک، لەگەڵ ماڵی کاکە شێخدا بەڕێکەوتن بۆ دێی ملەسورە و پێش نیوەڕۆ گەشتن بە دێکە. زۆربەی خەڵکی گەرمیان لە دێی ملەسورە کۆبووبونەوە و هەمووی چووبووە یەکدا بەشڵەژاوی و ترس و دڵەڕاوکێ و هات و هاوار و گریان، سوپای رژێمی بەعس جاش دەوری خەڵکیاندا لەسەر زەوی و فرۆکەش لە ئاسمانی ناوچەکەدا دەسوڕایەوە و کۆپتەرەکان زۆر بەنزمی دەسوڕانەوە و فرۆکەوانەکانی دەستیان بۆ خەڵکەکە رادەوەشان و لەو کاتەدا کوڕەکەی حەمەشڕە لەسەر تراتۆرەکەیەوە وتی "ئۆخەی ئۆخەی نەکردم، تەیارە سەلام بۆکردم".

بۆ دوای نیوەرۆ و لە کەشێکی باراناویدا، سەرباز و جاش پێشڕەوی خەڵکیانکرد بۆ سەربازگە و بەندیخانەکانی ناوچەکە و هەر تراتۆرێک پاسەوانێکیان بۆ تەرخانکرد و بۆ تراکتۆرەکەی ماڵی شێخ کاکە حەمە کە نوسەر و خێزانەکەی تێدابوو سەربازێک دانرا بە پاسەوان بە مەبەستی دەربازنەبوونی خەڵکی بە درێژایی رێگەکەدا هەرچەندە خەڵکی هەبوو دەربازی ئۆدوگای زۆرەملێی رزگاری (صمود) بوون. سەر لە ئێوارەی هەمان رۆژ گەشتنە بەندیخانەی قۆرەتوو دوای تێپەڕبوون بەسەر ئۆردوگار رزگاری و شاری کەلاردا.

بەندیخانەی قۆرەتوو:

دوای بڕینی رێگەی ملەسورە – رزگاری – کەلار، گەیشتن بە بەندیخانەی قۆرەتوو (بڕوانە شێوەی ژمارە 4) و لە دەروازەی بەندیخانەکە سەربازەکان تراکتۆرەکانیان کۆکردەوە و خەڵکیان داماڵی لە زۆربەی ئەو کەرەستە و خۆراکانەی پێیان بوو. سەربازەکان کەیف خۆشبوون و یاری و قۆچانیان دەکرد بە تراکتۆرەکان بە بەرچاوی خەڵکییەوە.

هەر لەو بەندیخانەیە پێش ناوتۆمارکردن دایکی ناوی سیانییانی گۆڕی و خۆیانکرد بە خەڵکی بنەکە کە سەربە قەزای کەلار بوو نەک کفری بەمەبەستی ئەوەی رژێمی بەعس نەزانێ کەس و کاری پێشمەرگەن و نەناسرێنەوە و

وەكو هەموو ئەو خەڵكەی كە دڵی منداڵەكانیان دەدایەوە، دایكی دڵی ئەدانەوە و دەیوت " مەترسن پشت بە خوا دەبەستین".

خەڵكی سودیان لە دەرگا و چوارچێوەی دەرگا دارییەكانی بەندیخانەكە بینی و بەكارهێنرا وەكو سوتەمەنی بۆ چای لێنان و چێشت لەو ماوەی كە لەو بەندیخانەیە مانەوە. لەو ماوەی كە لە بەندیخانەی قۆرەتوو بوون هەر لەگەڵ ماڵ شێخدابوون و جیانەبوونەوە. دوای ئەو ماوەیە بە ئیڤا و زیلی سەربازی هەموو ئەو خەڵكەی لە بەندیخانەكە بوو گواسترانەوە بۆ كەركووك بە رێگای جەلەولا – جەباره - مەفرەقی كارێز – دووز – كەركوك و بە تەنیشت دێكەیاندا (كارێز) رۆشتین و تا ئەو كاتە خاپور نەكرابوو.

شێوەی ژمارە (4): پاشماوەی بەندیخانەی قۆرەتوو لە سنوری قەزای خانەقین.

سەرچاوە: كاری توێژەر بە پشتبەستن بە بەرنامەی Google Earth

بەندیخانەی تۆپزاوە لە كەركوك:

دوای ماوەیەک مانەوە لە بەندیخانەی قۆرەتوو، رژێمی بەعس هەموو خەڵكی ناو بەندیخانەكەی گواستەوە بۆ سەربازگەی تۆپزاوە لە كەركوك. تا دەهات ترس و دڵەڕاوكێی خەڵكی زیادیدەكرد و كردەوە تاوانكارییەكانی رژێم توندتر دەبوو، لەم سەربازگەیەدا ناخۆشترین و دل هەژێنترین كاری پیاوانی بەعس ئەوەبوو لە گۆڕەپانی سەربازگەكە هەموو خەڵكی كۆكرایەوە و پیاوانی رژێم دەستیانكرد بە پۆلێنكردن و جیاكردنەوەی خەڵكی بەپێی تەمەن و رەگەز، و لێرەدا خەڵكی كرا بە سێ گروپی سەرەكییەوە و بریتی بوون لە:

1. منداڵ و ژنان بە پیر و گەنجەوە
2. پیرەمێدەكان
3. گەنجان

هەرگروپێ بەجیا بەندكرا لە هۆڵەكانی ئەو سەربازگەیە و هەر هۆڵێك ئەوەندە پڕكرابوو لە خەڵكی كە هەناسەدانیشی ئەستەم بوو و بە زەحمەت خەڵكی دەیتوانی پاڵ بكەوێت، نوسەر لەگەڵ هەژاری برای و دایكی لەگەڵ منداڵەكانی بنەماڵەی شێخدا لە گەڵ گروپی یەكەمدا بەندكران و شێخ كاكە حەمە چونكە پیاوێكی بە تەمەن بوو لەگەڵ گروپی دووەمدا بەندكران و كوڕە گەنجەكان لە سەرووی پازدە ساڵەوە لەگەڵ گروپی گەنجان بەندكران. كوڕە گەنجەكان بە بەرچاوی خەڵكی و كەسوكاریانەوە لە جل و بەرگەكانیان داماڵران و روتكرانەوە و تەنها دەرپێیەكی كورتیان لە پێیان هێشتەوە و كرانە ناو هۆڵە روتەكانەوە و لەسەر زەوییەكی رەق دانران، تەنانەت قسەكردنیانیش لەگەڵدا قەدەغەكرا و خۆراكیشان پێنەئەدرا. یەكێ لەو كوڕە گەنجانەی نوسەر دەمناسیەوە و خزمی بوو عوسمانی مام خورشید بوو برای لوقمان و سامان كە ئێستا لە شاری هەولێر دەژین. جارێك ئەو كاك عوسمانە بە جوڵەی دەستەكانی ئاماژەی بەوەكرد كە برسییەتی و داوای خواردنی كرد و نوسەریش سەمونێكی بۆ برد و ویستی لە ژێر دەرگای هۆڵەكەیانەوە بیگەینێتە دەستی و نیوەی پێگەیاند و یەكێ لە سەربازەكان راوینا و لێم توڕە بوو كە ئەو كارە قەدەغەیە. سەمونەكە سەمونێ بۆری سەربازی (عەسكەری) و بازنەیی و خڕبوو كە لە لایەن پیاوانی سەربازگەكەوە بە ژن و منداڵەكان دەدرا لەگەڵ (قوصعە)ی سەربازی و لە ناو ئیڤاكانەوە دابەشدەكرا.

لەم سەربازگەیەدا ژنان بە پیر و گەنجەوە لە ترس و توقاندن و دڵەڕاوكێدا دەژیان و نەیاندەزانی بیر لە خۆیان بكەنەوە یان منداڵ و باوك و براو و مێردەكانیان و تەنانەت نەیان دەتوانی بە رۆژ سەرئاو بكەن لە ترسی پیاوانی بەعسدا و جێگەیەكی تایبەت نەبوو بۆ ئەو مەبەستە، بۆیە بە شەو دەردەچوون. لەو سەربازگەیەدا و لە هەمان هۆڵ جگە لە ماڵی شێخ كاكە حەمە كۆمەڵێ ناسیاری تری تێدا بوو، لەوانە بەشێك لە خێزانی وەستا شەریف (باوكی نازم و عەلی و یادگار و شەهید جاسم) هەروەها نەرمینی خێزانی مامۆستا ئیكرامی خزمی نوسەر (كە ئەو كات مامۆستابوو لە دێی عەلیانی بچووك)، سامانی كوڕیان لە تۆپزاوە پێی گرت و رەورەوهی پێدەكرد. هەر لە هەمان هۆڵدا فەزییە (خێزانی حمە بچكۆلی كچەزای میم بەڵكیسی ئامۆزای باوكی)ی لێبوو لەگەڵ منداڵەكانی.

دوای نزیكەی هەفتەیەك مانەوە لەم سەربازگەیەدا، پیاوانی بەعس دەستیانكرد بە تۆماركردنی ناوی خەڵكی و پرسیاری ناوی سیانی و تەمەنیان دەكرد. یەكێ لە پیاوانی بەعس كە كەسێكی باریك و درێژبوو و جلێ زەیتوونی لەبەر بوو، لە كورد دەچوو چونكە بە زمانی كوردی پەتی و پاراو قسەی دەكرد وبم شێوەی لای خوارەوە پرسیارەكانی لە دایكی نوسەر دەكرد و گفتوگۆیكرد:

پیاوە بەعسییەكە:میمی ناوت چییە؟

دایك (كە ناوی هەرسێكیانی گۆڕیبوو): "ناوم سەلمە احمد حسن"ە

پیاوە بەعسییەكە: میمی تەمەنت چەندە؟

دایك: تەمەنم 50 ساڵە

پیاوە بەعسییەكە: میمی هێواش لەسەرخۆت بەزەییەكت بە منداڵەكانتا بێتەوە

نوسەر و هەژاری برای و دایكی نەیاندەزانی بۆ پیاوە بەعسییەكە بەو شێوەیە قسەیكرد و دواتر و نوسەر و هەژاری برای چاویان لێبوو لە ناو دەفتەری تۆمارەكە (سجل) نووسی چل و پێنج (45) ساڵ.

ئەوەی جێی تێبینی بوو پیاوانی بەعس بە پێی جلەکانیان دەتوانرا جیابکرێنەوە، زۆربەی ئەمنەکان جلی زەیتونی و هەندێکیان جلی مەدەنیان لەبەربوو و کەسانی سەربازی جلی سەربازیان لەبەربوو و ئەفسەرەکانیان روتبەیان لەسەر شانبوو وەکو یەک ئەستێرە و داڵ و ئەستێرە و داڵیش پێکەوە بەڵام پۆلیس جلێکی خاکیان لەبەر بوو و رەنگی روتبەکانیان زیوی بوو و هەندێکیان روتبەکان بە یاخەکانیانەوە بوو.

بۆیە ئەو رۆژەی ژن و منداڵەکانیش بە پێی تەمەن لەیەک جیاکرانەوە ئەفسەرە سەربازییەکان و ئەمنەکان ئەنجامیاندا لە هۆڵەکان و بە شێوازێکی نامرۆڤانە، یەکێ لەو دیمەنانەی بیر ناچێتەوە و لە هەمووی زیاتر، کردەوەی ئەفسەرێکی سەربازی بوو کە داڵ و ئەستێرەی لە سەرشان بوو و کەمێک قەڵەو و دەنگ گڕبوو و هاتە ناو هۆڵەکە لەگەڵ کۆمەڵێ کەسی تردا و بە حەیزەرانەکەی دەستی و پۆستاڵەکانی پیرەژنەکانی جیادەکردەوە. یەکێ لە پیرەژنەکان کە ناسراوبوو و خەڵکی بنەکەبوو، ئەفسەرەکە بە شێوەیەکی زۆر دڕندانە بەربووە گیانی ئەو پیرەژنە و بە حەیزەرانەکەی دەستی دەیدا بە سەر و پشتی و دەریکردە دەرەوەی هۆڵەکە.

نوسەر و براکەی لە دایکی جیاکرانەوە و دواتر گەڕێنرانەوە بۆ لای دایکی و ئینجا لەگەڵ کۆمەڵێ خەڵک خرانە ناو ئۆتۆمبێلێکی داخراو و هیچ جامێکی پێوە نەبوو و رەنگی سپی بوو و لە شێوە ئۆتۆمبیلی فریاکەوتن بوو و ناوی زۆر گەرم بوو و عارەقیان کرد تێیدا. دوای ماوەیەک لەو ئۆتۆمبێلە دەرهێنران و خرانە ناو ئۆتۆمبێلێکی ترەوە کە پاسێکی زەرد بوو و جامی پێوەبوو و دەرەوەی جامەکە تەنرابوو بە ئاسن لە شێوەی تۆڕ و ئۆتۆمبێلەکە وەکو قەفەسی لێهاتبوو ئەوەش بە مەبەستی دەربازنەبوونی هیچ بەندکراوێک، هەر ئۆتۆمبێلێکیش سەربازێکی بۆ دانرابوو و لای دەرگاکەوە دانیشتبوو.

لای خەڵکی روونبووەوە کە لە سەربازگەی تۆپزاوە دەردەکرێن و دەگوازرێینەوە، کە بووبووە مایەی بەرزبوونەوەی ئاستی ترس و دڵەڕاوکێ لە نێویاندا. کە لە سەربازگەی تۆپزاوە بەڕێکران ، خەڵکی دەترسان و دەیانگوت فڕێ دەدرێنە ئاوەوە (شەت) و دەمانکوژن، دوای ئەوەی کە لە کەرکوک دەرچووین خەڵکی ناو پاسەکە باسی ئەوەیان دەکرد کە پاسەکان کام رێگە دەگرنەبەر و دەترسان بە رێگەی تکریتدا بڕوات و کە زانیان بە رێگەی تکریتدا نەرۆشتن پێیان خۆشبوو بەڵام کە رۆشتنی پاسەکان درێژەی کێشا ئینجا دەیانوت فڕێ دەدرێنە ئاوەوە (شەت) نوسەریش نەیدەزانی بۆ وا دەڵێن. چەندین کاتژمێر بە رێگەوە بوون و پێڵاوەکی لاستیکی لە پێدابوو و تێیدا پێی ئاوسابوو و تەسک بووبووە لە پێیدا. بگەشتنایەتە هەر شارێک خەڵکی دەزانی ئەوە کوێیە وەکو گەیشتن بە بەغدا و حلە و دیوانییە و سەماوە. لە یەکێ لەو شارانە وەستان بۆ ماوەیەکی کورت و وتیان ئەمە دیوانییەیە و بیری نایەت چۆن دەزانرا گەیشتوون بەچی شارێک، ئایا بە تابلۆکان بوو؟ ئەمنەکان ئەیانوت؟ بیرم نایەت.

بۆ دەمەوبەیان کە تازە ئاسمان رۆشن دەبووەوە گەشتن بە بینایەکی گەورەی هاوشێوەی بینای بەندیخانەی قۆرەتوو و لەسەر دەروازەکەی نووسرابوو (نقره سلمان).

بەندیخانەی نوگرەسەلمان:

دوای رێگەیەکی دوور و درێژ گەشتن بە بەندیخانەی نوگرەسەلمان کە هێشتا ئاسمان تاریک و رۆشن بوو و ناوی بەندیخانە هێشتا رۆشن نەبووبوو و لە یەکێ هۆڵەکانی بەندیخانەکە ماینەوە تا رۆژبوونەوە. سەرەڕای تینوێتی و برسێتییەکی زۆر خەڵکی هەر لە ترس و بارێکی دەروونی خراپدابوو و تادەهات کردەوە نامرۆڤانەکانی بەعس

دەرهەق بە خەڵکی رووی لە زیادبوون بوو بێ بەزەییانە وەکو ئەوەی ئەم نامرۆڤانە خاوەنی نە دایک و باوک و براو و خوشک و منداڵ و کەسوکار نەبن و لە ئەستێرەیەکی ترەوە هاتبن و بەو شێوازە دڕندانە مامەڵە بکەن، هەموو قۆناغێکی گواستنەوە دابڕانی لەگەڵ دەبوو، دابڕانی ژن و مێرد، دابڕانی دایک و باوک لە منداڵ، دابڕانی خوشک و برا، دابڕانی کەسوکار، بۆ نموونە کوڕێکی هاوڕێی هەبوو لە قوتابخانەکەی بنەکە پێکەوە بووین و لە بنەچەدا خەڵکی کوڵەجۆ بوو و یەکێ لە براکانی ناوی مەردان بوو پێشمەرگە بوو و خۆشی ناوی گەیلان بوو، لە سەربازگەی تۆپزاوە بەجێما و دابڕا و دایکی گەشتبووە نوگرەسەلمان. هەندێ خەڵکی هەبوون لە شارەکانەوە هاتبوونە سەرجادە و رێگەکان بە مەبەستی بەپیرەوەچوونی کەسوکاریان بەڵام بەعس گرتبوویانی خسبوویانە بەر شاڵاوی جینۆسایدی کورد (ئەنفال) و گەشتبوونە نوگرەسەلمان، لەوانە پیاوێ خەڵکی کفری بوو بە ناوی مام احمد (باوکی حسن و حسین) وتا ئێستا لە ژیان ماوە و لەگەڵ کوڕەکانی لە ناو بازاڕەکە قەزای کفری کار دەکات.

کە رۆژبووەوە خەڵکی بە تەواوی بۆی روونبووەوە کە تووشی چی دابڕانێک بووە و بە چاوی خۆیان بینییان زۆربەی زۆری ئەو خەڵکەی هێنرابوونە نۆگرەسەلمان بەتەمەنەکان بوون، منداڵ بەشێکی زۆر کەمی خەڵکی پێکئەهێنا.

دوای ماوەیەک دایکی نوسەر دادە نەزیری هاوسەری شێخ کاکەحەمە و هاجەری کچی دۆزییەوە کە لەگەڵ دادە زەینەبی خوشکی شێخ حسێنی هەزارکانی بوون و شێخ کاکە حەمەش کەوتبووە هۆڵی پیاوان لە تەنیشتیانەوە و هەردوو هۆڵەکە کەوتبوونە ئەو دیوەی بینای بەندیخانە کە رووی لە قەزای سەلمان بوو و لە ناوەڕاستی قاتی دووەمی نزیک پلەکانەکان و چوون بۆ ئەوێ و لەوێ جێگیربوون (بڕوانە شێوەی ژمارە 5). هۆڵی پیرەمێردەکان جیابوون لە هۆڵی پیرەژن و منداڵەکان و هەر دوو هۆڵ و پیرەمێردێک لە بەندکراوان کرابوو بە سەرپەرشتیاریان، سەرپەرشتیاری ئەو دوو هۆڵەی خێزانی نوسەر و ماڵی شێخی تێدابوو، مام احمەد بوو کە لەسەرەوە ئاماژە پێکراوە.

شێوەی ژمارە (5) شوێن و پێکهاتەی بەندیخانەی نوگرەسەلمان لە پارێزگای سەماوە.

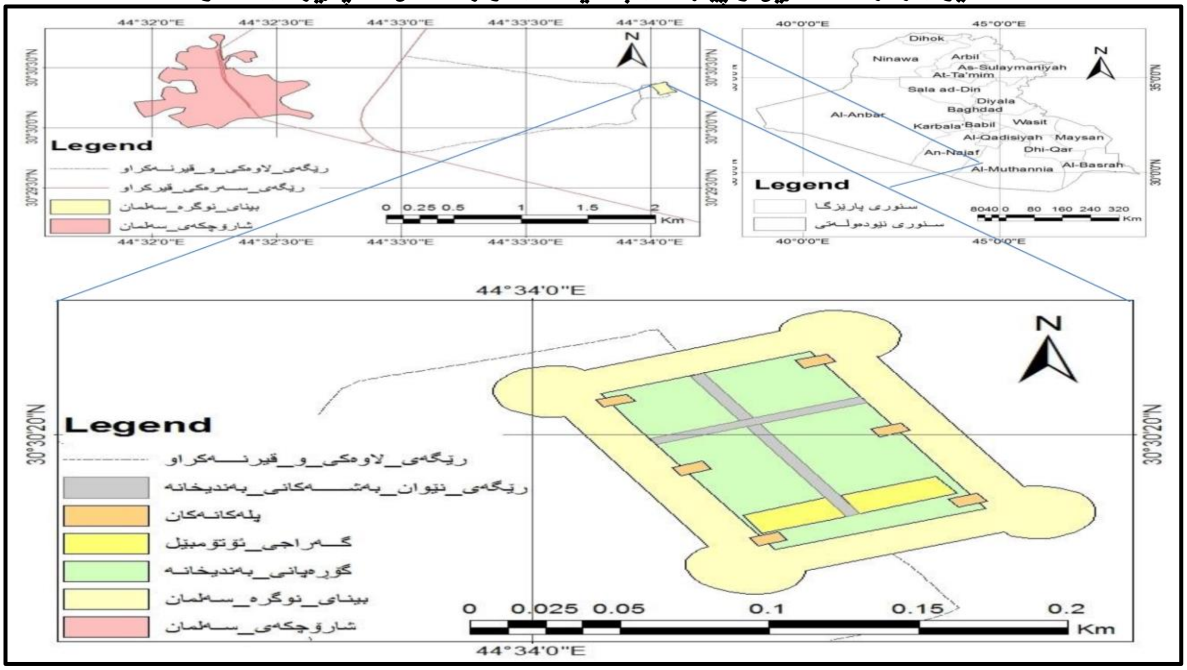

سەرچاوە: کاری توێژەر بە پشتبەستن بە وێنەی مانگی دەستکردی (Landsat8) و کویکبێرد 2006

هەموو خەڵک لە کۆستی گەورەدابوون و ڕۆژانە ئەوەی یەکی بناسیبایە سەردانی یەکتری دەکرد و هەریەکەو باسی چیرۆکی خەمناکی خۆی دەکرد و لەگەڵ ئەوەشدا دڵی یەکتریش دەدرایەوە و هەر دوعا و نزا دەکرا و لە خوا دەپاڕانەوە بۆ ئەوەی لەو میحنەت و زوڵم و زۆردارییە ڕزگاربن.

ئەو کاتەی گەشتن بە نوگرە سەلمان مانگی ڕەمەزان بوو و ئێواران چێشت دابەشدەکرا لە لایەن سەرپەرشتیاری هۆڵەکان و هاوکارانی. دابەشکردنی خۆراک بەردەوام بوو هەتا کۆتایی مانگی ڕەمەزان، بەتەواوبوونی مانگی ڕەمەزان پیاوانی بەعس پڕۆپاگەندەی ئازادکردنی خەڵکیان بڵاودەکردەوە بەمەبەستی کۆکردنەوەی هەموو کەرستەیەکی چێشت لێنان و خواردن و خەڵکیان هاندا بۆ کۆکردنەوەی ئەو کەرەستانە. هەر دوای کۆکردنەوەی کەرەستەکان درۆکەی پیاوانی بەعس دەرکەوت و خواردن نەما و مەبەست لە کردەوەکەیان برسیکردنی خەڵکی بوو.

لە دوای مانگی ڕەمەزانەوە ڕۆژانە سێ سەمونی باریک و بێ خوێی جیرپیان پێدەدا و بە زۆر ئەجوێنرا و ئەچووە خوارەوە بۆ گەدە. ئاو بە تەنکەرە زەرد و پرتەقاڵییەکان دەهێنرا پیس و گەرمبوو و کەس نەیدەزانی لە کوێوە هێنراوە و جارجاریش لە چڵکاو دەچوو. بە تێپەڕبوونی کات برسێتی و ئاوی پیس و سپێ و ڕشک کاریگەرتر دەبوو و خەڵکی لاوازکردبوو و تەنها ئیسک و پێستە مابوو بە لەشەوە و پەراسو لە ژێر پێستەوە دەرکەوتبوو. تەندروستی خەڵکی تادەهات خراپتردەبوو و دەمردن. نوسەر لە نوگرە سەلمان سورێژەی گرت و ئەو کەسانەی شتێکیان لابووایە دەیاندا بە کەسە زۆر لاواز و نەخۆشەکان. کۆمەڵی کەس یارمەتی نوسەر و خێزانەکەیدا، لەوانە دادە نەزیری خێزانی شێخ کاکە حەمە و دادە زەینەبی خوشکی شێخ حسینی هەزارکانی و مام مەحموی هەوارەبەرزە و مام احمدی سەرپەرشتیار و کاک احمد و کاک پەروێزی هاوڕێیانی کاک هەژاری برای. کاک احمد کاسبە و ئێستا لە کەلارە و کاک پەروێزیش لە دەستەی پاسەوانەکانی مام جەلال بوو لە بەغدا.

زۆربەی ڕۆژەکان دەرگای ڕێڕەوی هۆڵەکان کراوەبوو تا کاتژمێری نۆی شەو. خەڵکی بە شێوەیەک گوزەرانی خراپبووبوو تاقەتی جوڵەشی نەمابوو. خەڵک هەبوو جلوبەرگیشی نەبوو لە بەریکات، حەمە جوجە جلوبرگی لەبەرنەما و خەڵکی گونییان لەبەریکرد.

تەندروستی و مردن باڵی کێشابوو بەسەر خەڵکیدا و هەر ڕووی لە زیاد بوون دەکرد. هەرکەس بمردایە بەپێی ڕێوڕەسمی ئیسلامی نەدەخرایەڕێ تەنانەت لە ناشتنەکەشیدا، ئەمانەش لەبەر کۆمەڵێک هۆکار:

1. لەبەر نەبوونی هۆکارەکانی پاککردنەوە و شۆردن، سپێ و ڕشک ببوون بە هۆکارێک بۆ گواستنەوەی نەخۆشی.
2. مردوو نە دەشۆرا و نە کفن دەکرا لەبەر نەبوونی ئاوی پێویست و سابون و قوماش، هەندێ جار ئەگەر تۆزێ ئاو بکرایەتە سەر لاشەی مردووکە ئەویش ئەگەر هەبوایە.
3. کەسی مردوو دەخرایە سەر عەرەبانەیەکی تەختەی (هاوشێوەی عەرەبانە دەستییە کۆنەکانی شاری کفری) و لە دەرگای باشوری ڕۆژهەڵاتەوە بە چەندکەسێک دەبرایە دەرەوە و کەمێ دووردەکەوتنەوە و دەیاننێژا. ناشتنی مردووەکان نەک بە شێوازی ئیسلامیانە نەبوو، بەڵکو بە شێوەیەکی نامرۆڤانە دەنێژرا. سەرەڕای بێهێزی و لاوازی ئەو کەسانەی دەرۆشتن بۆ ناشتنیان ئەیانوت زەوییەکە زۆر ڕەقە و هەڵناکەندرێ و ناتوانرێت لە نیو مەترێک زاتر چاڵبکرێت بۆیە ئاژەڵ بە ئاسانی دەریدەهێنا و دەیخوارد. لەم کارەشدا بەعسیەکان هیچ هەستێکی مرۆڤایەتییان تێدا نەبوو و تەنانەت مردنێکی ئیسلامییانە بە خەڵکی بە ڕەوانەدەزانێ و هیچ یارمەتییەکیان نەئەدا نە بە دابینکردنی کەرەستەی هەڵکەندن و نە دیاریکردنی شوێنی گونجاو بۆ مردووەکان.

لەبەر ئەو هۆکارانەی سەرەوە ئەیانوت (مدیر امن) کە ناوی (عەجاج) بوو رۆژانە بۆ چەندین جار خۆی دەشۆرد لەترسی پیسی و نەخۆشی. عەجاج کەسێکی دڵ دەق و زاڵم بوو و خەڵکی بەسرە بوو و سۆپەرێ سووری پێبوو. لە سەرووی ئەم هەموو موعانەتەی خەڵکەوە لە بەندیخانەی نوگرەسەلمان، ئەمنەکان سزای خەڵکیشیان دەدا بە لێدان و بەستنەوەیان بە شیشی بیناکە و عەمودی گلۆپەکان و لە بەیانییەوە تا ئێوارە لەبەر خۆر و ئەو کەشە زۆر گەرمە و بێ ئەوەی دڵۆپێ ئاوی پێبدرێت و بێ هیچ بەزەییەک. گۆڕەپانی بەندیخانەکە کرابوو بە چوار بەشەوە و بەزۆری خەڵکی لە بەشی باکوری خۆرئاوا دەبەسترایەوە چونکە زۆرترین تیشکی خۆری بەردەکەوت. دوای چەندمانگێک مانەوە لە بەندیخانەی نوگرە سەلمان، ئەوەی زۆر بەتەمەن و پەککەوتە بووایە ناوی تۆماردەکرا بەپێی پارێزگا و قەزا و دەیانوت ئازاد دەکرێ.

گەڕانەوە:

وەکو لە بەشی سەرەوە ئاماژەی پێکرا دەستکرا بە ناو تۆمارکردن بەمەبەستی ئازادکردن بەپێی پارێزگا و قەزا. خەڵکی لەم ناو تۆمارکردنە دەترسان و سڵیان دەکردەوە و ئەیانگوت ئەمە بۆ لەناوبردنە. ئەوەی بە بیری نوسەر دێ لە وەجبەی یەکەم ناویان تۆمارنەکرا بەڵام لە وەجبەکانی دواتر ناوی خۆی و هەژاری برای و دایک تۆمارکرا و جیاکرانەوە و لە گەراجی ئۆتۆمبێلەکان بۆ ماوەیەک مانەوە و ئینجا بە هەمان شێوەی هاتنیان بۆ نوگرەسەلمان، پاس هات و لە هەمان رێگەی پێشوو گەڕێنرانەوە بۆ سەربازگەی تۆپزاوە. لە کاتی گەڕانەوەدا زۆر دەترسان و هەر سەیری دوواوەی رێگەکەیان دەکرد نەوەک عەجاج دوایانکەوێ و بیانگرێت، ئەو رۆژەی لە نوگرە سەلمان ئامادەکران بۆ دەرچوون، عەجاج و سۆپەرە سورەکەی لە شوێنی حەوانەوەی نەبوو و لە نوگرە سەلمان نەبوو.

کاتی گەیشتن بە سەربازگەی تۆپزاوە لە کەرکوک، سەربازەکان دەیانزانی خەڵکی زۆر برسییەتی لە پەنجەرەکانەوە هەندێک خواردنیاندا بە خەڵکی و خواردنەکە گۆشت و برنج بوو و بوو بە قەرەباڵغی لە دەوری. شەوێک لە سەربازگەکەماینەوە و بۆ بەیانییەکەی بە پاس گواسترانەوە بۆ سلێمانی و لە یاریگای چوارباخ کۆکراینەوە و خەڵکی سلێمانی هەر کە زانیان خەڵکی ئازادکراوە و بە خواردنەوە هاتن بۆ لایان. دوای ماوەیەکی کورت لە یاریگاش بەپێی قەزا رێکخران و خرانە ناو پاس و ئەمانیش خرانە ناو پاسەکانی کەلار بەپێی خواستی خۆیان. لە کاتی گەڕانەوەیان بە شاری دەربەندیخاندا، خەڵکی شوتییان دەکردە ناو پاسەکانەوە وەکو بەشێک لە دەربڕینی خۆشی.

لە کەلار لە بنکەی پۆلیس دانران و داوای کەفیل دەکرا بۆ ئازادکردنیان. خزمێکیان بە ناوی حەمە بچکۆلەوە (کە لە بەشەکانی سەرەوە ناوی هاتبوو و دایکی ئامۆزازای نوسەرە) بوو بە کەفیلیان هەواڵی هاوسەرەکەی و منداڵەکانی دەپرسی، دایکی نوسەر پێیگوت "هەتا تۆپزاوە بەیەکەوە بووین و دواتر لەیەک جیاکراینەوە و ئێمەیان برد بۆ نوگرەسەلمان و ئاگامان لەیەک نەما". دوابەدوای دەچوون لە بنکەی پۆلیسی کەلار، گەشتنە ماڵی میمکی خالیدە (خوشکی باوکی) و دوای ئەوە لە ئۆردوگای رزگاری خۆیان شاردەوە.

دەرئەنجام:

بینین و بەرکەوتنی شاڵاوی جینۆسایدی کورد (ئەنفال) کە هەموو چرکەیەکی چیرۆکێ تراژیدی تاکێکی کوردبوو و ئەم توێژینەوەی لێبەرهەماتووە، نوسەر گەشتووە بە دەرئەنجامێکی زۆر، بەڵام بۆ ئەم توێژینەوەیە پوخت دەکرێتەوە لە چەند خاڵێکدا:

1. **لە کۆتایی سەدەی رابردوودا رژێمی بەعس شاڵاوی جینۆسایدکردنی گەلی کوردی دەست پێکرد بە خاپورکردن و سوتانی خاک و کیمیابارانکردن و ئەنفالکردنی گیاندار و بێگیان، بە پەیڕەوکردنی سیاسەتی سوتماککردنی خاک لە کوردستان، ئەمەش وایکردووە هەر تاکێکی کورد چیرۆکێکی تایبەت بە خۆی هەبێت لە هزریدا و ئەو تاوانانەی تێدا تۆمارکرابێ و ببێت بە شایەتحاڵی کەیسێ لە کەیسەکانی جینۆسایدی کورد.**
2. **بەعسییەکان بە هەموو شێوەیەک قرکردن و پاکتاوی نەژادی و رەگەزیان ئەنجامدەدا دژ بە گەلی کورد دوور لە هەموو بەهایەکی مرۆڤانەوە، بەشێوەیەک لە دونیادا بێ هاوتابوو.**
3. **بەعسییەکان پیروپەکەتە و بەتەمەنەکانیان رەوانەی بەندیخانەی نوگرەسەلمان کرد، بۆ ئەوەی دووچاری مردنێکی لەسەرخۆ بکرێنەوە بە برسیکردن و نەخۆشی لە بیابانە گەم و وشکەکانی باشور عێراق، بە شێوەیەک چێژیان لە شێوازی مردنی خەڵکی دەبینی.**
4. **پیاوانی بەعس بەمردنی خەڵکیش دەستبەرداری دڕندەیی خۆیان نەدەبوون، تەنانەت ناشتنێکی موسڵمانانەشیان پێڕەوانەدەبینی.**
5. **ئەو کەسانەی ئازادکران لە چوارچێوەی سیاسەتی چەواشەکاری بەعسدا تێنەدەپەڕی، بەوەی کە کەسی ئەنفال نەکردووە و بگرە ئازادکراون و ژیانی شاری بۆ دابینکردوون.**
6. **ئەقلییەتی رەگەزپەرستی و کۆنەپەرستی ئەو کەسانەی کە پێشتر لە کۆتایی سەدەی بیستدا تاوانەکانی جینۆسایدیان ئەنجامدا دەرهەق بە گەلی کورد، لە سەدەی بیست و یەکدا بەردەوامی هەیە**
7. **خاپورکردنی ئەو بەندیخانە و سەربازگانەی کە رژێم بەکاریهێنا لە شاڵاوەکانی جینۆسایدی کورد (ئەنفال) و نەپارێزرا وەکو شوێنی ئەنجامدانی تاوانەکانی بەعس بۆ ئەوەی پیشانی نەوە یەک لە وای یەکەکان بدرێت.**

سەرچاوەکان:

1. Weitz E. D., 2003, A Century of Genocide – Utopias of Race and Nation, Princeton University Press, New Jersey, 369p.
2. U.S. Geological Survey's (USGS), Earth Resources Observation and Science (EROS) Center.
3. Google Earth software 2017
4. Jones A., 2006, Genocide: A Comprehensive Introduction, Routledge Taylor & Francis Group, London, 457p.
5. http://www.rightsmaps.com/html/anfalbeg.html